

UOT 81.373

TÜRK DİLLƏRİNDƏ “XINAYAXDI” MƏRASİMİ İLƏ BAĞLI SÖZLƏRİN LEKSİK-SEMANTİK ÖZƏLLİKLƏRİ

MUSAYEVA İLAHƏ İLHAM qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, müəllim

musayevailahe987@gmail.com

Açar sözlər: türk, leksika, semantika, xına, mərasim

Ailə bioloji, sosial, etnik, ekonomik amilləri özündə cəmləşdirən toplumsal bir qurumdur. Sağlam ailə, sağlam nəsil, millət, sağlam dövlət deməkdir. Toplumun təməli olan ailənin qurulması mərasimi sosial hadisə kimi qiymətləndirilərək türk xalqları içərisində çeşidli adətlərlə müşayiət olunur. Belə adətlərdən biri də “xınayaxdı” mərasimidir. Sevinc, xoşbəxtlik, sıxıntıdan çıxma, sağlamlığa qovuşma rəmzi olan “xına” qədimdən bəri insanların sosial həyatlarında müxtəlif məqsədlər üçün istifadə olunmuşdur. Xına yaxmaq adəti məqsədindən asılı olmayaraq etnokulturoloji və sosiomədəni hadisədir. Maddi mədəniyyət göstəricilərindən biri olan xınanın yaxılması adətini incələdikcə xına bitkisinin geniş coğrafiyası və tarixilik baxımından qədim xalqların məişət həyatında çeşidli məqsədlər üçün istifadə edildiyinin şahidi oluruq.

Xına çoxillik ot bitkisi olub, elmi adı *Lawsonia intermis*dir. Bu ad ona ingilis həkimi İsaak Lavsonun şərəfinə verilmişdir. Şimali Afrika, Orta Şərq, Pakistan, Hindistan, Sudan, Nepal, Misir, İran, Çin və Şri-Lankada geniş sahələrdə becərilir. İlk dəfə olaraq xınadan qadınlar əllərini, dırnaqlarını boyamaq üçün kosmetik vasitə kimi istifadə etmişlər. Xına bitkisinin yarpaqlarından qədimdə loğmanlar dəri, sümük xəstəlikləri, baş ağrıları, revmatizm, artrid, yanıq, ayaqda tərləmə, qızdırma, döyənək, müxtəlif mənşəli yaraların müalicəsində dərman vasitəsi kimi istifadə olunmuşdur.

Xına Hindistana Misirdən gətirilmiş, Hindistanda ilk dəfə xınadan istifadə edən qadın adına Tac-Mahal kimi ehtişam tikilmiş Mahal xanım olmuşdur. Xınadan mehndi sənətində istifadə olunur. Bu sənət xına ilə şəkilləndirilən əl və bədən dizaynları sənətidir. [10]

“Xına” sözünün mənşəyi ərəb dilindən keçmiş Al-Hinna kəliməsindəndir. Xınanın toy mərasimi zamanı istifadə olunması gələcəyinin təməlini türk xalqları içərisində islam dini qoymuşdur. Məhəmməd peyğəmbərin buyurduğu kimi, dörd əməl müsəlmanlar üçün sünnətdir: ətir vurmaq, misvak işlətmək, nigah və xına yaxmaq. Ancaq tədqiqat zamanı şahid olduq ki, hələ miladdan öncəki dövrlərdə yaşlı qadınlar başlarına xına yaxaraq tanrıya qurban getməyə hazır olduqlarını bildirirdilər. Yəni xına yaxmaq islamiyyətdən öncə qurbanlıq ilə bağlı bir qavram olmuşdur. Etnoqrafların fikirlərinə görə, gələcəyinin əlinə xınanın yaxılması özünü yarına qurban vermək anlamına gəlir. Xına gecəsi adəti dünyanın Amerika, Avropa, Skandinaviya ölkələri xaricində, dünyanın əksər xalqlarının mərasimlərində yer almaqdadır.

Ədəbi dilin maarifləndirici və informativ funksiyasının yerinə yetirilməsinə yardımçı olan terminoloji vahid olaraq “xına” kəlməsinin ayrı-ayrı türk dillərində səslənmə forması haqda Ahmet Şenol yazır: -Türkiyə türkcəsində “kına”, Qazax türkcəsində “kına”, Qırğız türkcəsində “hına”, Özbək türkcəsində “hına”, Tatar dilində “kına buvayı”, Başqırd dilində “kına buvayı”, Türkmən dilində “hına” fonetik variantında səslənir. [5, s.193-194]

Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində sözün leksik-semantik məna çaları bu cür verilmişdir: “Xına” – Saçı (keçmişdə, habelə köhnə adətə barmaqları, əlləri, saqqalı) boyamaq üçün işlədilən, həmin bitkinin yarpaqlarından hazırlanan toz halında sarımtıraç-qırmızıyaçalar maddə. “Xınaqoyma” isə

toydan qabaq ərə gedən qızın başına, əl-ayağına xınayaxma adəti". Bununla yanaşı sözün xınagülü, xınalama, xınalanma, xınalatma, xınalı xınayı kimi derivatları verilmişdir. [1, s.457]

Xına leksemının əsasında yaranmış "xınayaxdı" söz-termini haqda E. Aslanov yazır: " Əslinə qalarsa, başa, ayağa xına qoymaq adəti ulu babalarımızın odsevərlik inamı ilə, günəşin yerdəki "vəkili" sayılan od-alovun al qırmızı, xınayı rəngə çalması ilə bağlıdır. Od-alovun rəngi olduğu üçün ulu əcdadlarımız bu boyaya üstünlük verərdi, ona xüsusi ehtiram və rəğbət bəsləyərdilər. Ümumiyyətlə, bu boya uzun əsrlər boyu xalqımızın əqidəsində "xoşbəxtlik və gəlinlik" rəmzi sayılmış, "xınalı" yaxud "hənəli" sözü el-oba içində gəlin deyiminin qarşılığətək qəbul edilmişdir." [4, s.107]

Toy-düyün prosesinin adət ənənələrlə zəngin mərhələsindən olan xınayaxdı mərasimi qız köçməmişdən bir gün öncə (əksər türk xalqları bu mərasimi çərşənbə günü təşkil edilir.) qurulur. Qız evinə boğazına şərid bağlanmış qoç və toy tədarükü üçün ərzaq göndərilir. Qonaqlar xonça bağlayıb mərasimə yığışarlar. Xonçanın içərisinə həna, bəzəkli iki şam, qənd, noğul və xuşkəbər (fars mənşəli sözdür quru meyvədir) ilə birlikdə bir cüt ayaqqabı da qoyulur.

Azərbaycan etnoqrafiyası kitabında mərasim haqqında bu cür məlumat verilir: Qız evində olan sonuncu toy şənliyi Azərbaycanın əksər bölgələrində mərasim adı olaraq "xınayaxdı", bəzi bölgələrdə "xına toy", Bakı, Lənkəran, Şəki bölgələrində həm də "qız toyu", Qazaxda "qız başı", Quba bölgəsində "xına gecəsi", Təbriz bölgəsində isə "yegəl" (Ordubad dialektlərində oğlan evində olan toya deyilir) adlanırdı. "Xınayaxdı" gecəsindən başlayaraq, nişanlı qıza "gəlin qız", adaxlı oğlana "bəy oğlan" deyilir. [3, s. 389]

Məşhur türk etnoqraf Yaşar Kalafat yazır: "Türk kulturu tarixi itibarıyla kınayı Dede Korkut Destanı dönməsinə qədər götürəbiliyoruz. O dönmədən kına adanmışlığın simgesi ola bilər". [9, s.151-152] Nişanlamaq, işarətləmək məqsədilə türk analarının övladlarına çəkdiyi xına "vətənə qurban olsun", qoyun və qoç üçün "Allaha qurban olsun", evlənəcək qadın üçün isə "ərinə qurban olsun" mənasını daşıyır. Karaim türklərində xına günü cavan qızlar və gəlin xınanı əllərinə, ayaqlarına, yaşlı qadınlar isə saçlarına çəkir. Tədqiqatlar göstərir ki, şaman türklər xüsusi günlərdə üzlerini xınayla boyamışdır. Hazırda yakut türkləri müəyyən mövsüm mərasimlərində boyanma səbəblərinin həm kosmetik həm də mistik özəllikəri vardır. Xınanın yaxıldığı insan və heyvan gözəgörünməz varlıqlar tərəfindən qorunur və sahibini toxunulmaz edir inancı da vardır. Bu səbəbdən əksər türk xalqları xına yaxılmış heyvanı azad edir, özlərini də fəvqəltəbii varlıqlardan qorunmaq üçün boyayırlar.

Gülçin Tanrıbuyurdu klassik türk şeirlərində xınanın mövqeyini araşdırarkən uğur simvolu olaraq uğur gətirəcəyinə, başladıkları işin uğurla nəticələncəyinə inanaraq türk qaziləri döyüslərə gedərkən atların ayaqlarına xına yaxdıqları məqamını qeyd etmişdir. [7, s102-115]

Xınanın yaxılma prosesini toplumsal-mədəni, sosial-psixoloji, psixoloji tərəflərdən sərf etmək mümkündür. Xınayaxdı mərasimi qadının bioloji və sosial kimliyini müəyyən qədər özündə təcəssüm etdirən, qadın həyatının acılı, şirinli, xoşbəxt günlərini xatirələrdə dilə gətirən andır. Bu cür məqamlar eyni cinsdən olan insanlar arasında daha gözəl ifadə edilir. Əyləncə, nəsihət, birlik, dərs, mədəniyyətin nəsil-dən-nəslə ötürülməsi, sosial uzlaşma, sosial birliklərin öz rollarını anlaması kimi çoxəhatəli funksiyaları olan mərasimin müəyyən mərhələlərinə uyğun olaraq "xına gecəsi", "gəlin başı", "xına basma", "haxışta", "xına çörəyi", "xına örtüsü", "qismət açma", "xına yengəsi", "xına duası", "xınanı yoğurmaq", "xınanı dənələmək" kimi dilimizin lüğət tərkibini zənginləşdirən söz-terminlər yaranmışdır.

Türkiyə türkcəsində xına mərasiminin çeşidli, zəngin adətləri ilə əlaqəli sözün müxtəlif derivatlarına rast gəlmək olar: "el kınası", "has kına", "gelini kınaya çekmek", "kına basma", "kına ağıtı", "baş bağlama", "gelin okşama", "kına toyu", "kız başı", "kına duası", "kına parası", "kına yemişi", "kına davarı", "kına ekmeği", "kına tepsisi", "kına ezilmiyor", "kına ağıtı", "kına hakkı", "kına eldiveni", "kına örtüsü".

Türk dilində “Boğa getirme”, “Boğ getirme-buğu getirme” kimi terminlərə Burhanəddin Baykurt belə aydınlıq gətirir: “Ankara Akıncılar ovasındakına tepsinin kız ve oğlan evi arasında gidip gelmesine “Boğ getirme-buğu getirme” gibi adlar konulmuştur”. [6, s.109]

Xına gecəsi termini ilə ekvivalent olan “Üçetek gecəsi” kəliməsini Vehbi Cem Aşkun bu cür izah edir: “Merzifonda bütün kadınların kına gecesi Üçetek giyinmiş olmaları bu geceye “üçetek gecesi” denilmesine sebep olmuştur”. [8, s.44]

Türkdilli xalqların inanc sistemində təfəkkür sisteminin təkamülü nəticəsində tarixin müəyyən inkişaf mərhələlərində ekstralinqvistik amillərlə müşayiət olunan “xına” kəliməsi semantik diferensiasiyaya uğramasa da, çoxçeşidli istifadə qaydası, mərasim simvolu olması səbəbindən türk xalqlarının lüğət tərkibində sözün linqvistik termin kimi müxtəlif derivatları yaranmış dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində mühüm rol oynamışdır. Tədqiqat zamanı genetik, etimoloji, təhlillər aparılaraq, terminin sözyaratma modelləri, struktur-funksional cəhətlərinə aydınlıq gətirilmişdir.

Sözün linqvistik və etimoloji baxımdan tədqiqi zamanı əldə etdiyimiz məlumatlar türkdilli xalqların etnoqrafiyasının, mifik dünyagörüşünün, zəngin folklorunun öyrənilməsində, mərasim termini olaraq qədim türk leksik qatında yerinin müəyyən edilməsi baxımından əhəmiyyətlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: Dörd cildə, I c. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 792 s.
2. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 568 s.
3. Azərbaycan etnoqrafiyası: Üç cildə, II c. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 449 s.
4. Aslanov. E. Azərbaycan toyu. Bakı: Tutu, 2003, 239 s.
5. Şenol A. Halk Kültürü ve Etnoqrafiya Terimleri Sözlüğü. Ankara, 2013, s.193-194
6. Baykurt B. Ankara Akıncı Ovası Tarihi ve Kültürü. Ankara, 2003, 190 s.
7. Tanrıbuyurdu G. Klassik Türk Şiirinde Bir Sembol Dili Olarak Olarak “Kına” // İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi. Cilt V. Sayı I, 2016, s.102-115
8. Aşkun Vehbi C. Sivas-Folkloru. I-II. Sivas, 2006, s.44
9. Kalafat Y. Türk Halk Edebiyatından Türk Halk İnançlarına. Ankara, 2014, Berikan, s.151-159
10. <http://azadqadin.az/heyatterzi/maraqlidir/18794-xna-haqqnda.html>

РЕЗЮМЕ

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ СЛОВ, СВЯЗАННЫХ С ОБРЯДОМ «ХНАЯХДЫ» В ТЮРКСКИХ ЯЗЫКАХ

Мусаева И.И.

Ключевые слова: *тюркский, лексика, семантика, хна, обряд*

Свадебная церемония пережившая исторические этапы развития, начиная с зарождения человеческого рода и возникновения первобытного общества, призванная упорядочить жизнь небольшого сообщества людей в рамках определенных правил и узаконить социальный статус семьи, играющая значительную роль в исторической, культурной, социальной, этнической жизни народов сопровождается проведением различных обрядов. Изучая обряд накладки хны, как одного из видов материальной культуры, мы видим, что исторически он применялся для различных целей в повседневной жизни древних народов и имел широкое географическое распространение. Являясь символом радости, счастья, окончания траура, «хна» играет важную роль в жизни тюркских народов как социально-культурный и религиозный элемент, независимо от повода ее использования. В статье исследуются различные варианты использования «хны», а так же происхождение этого слова как лексической единицы, лексико-семантические особенности, значение в тюркских языках, уточняются его структурные и функциональные аспекты.

SUMMARY
LEXICAL-SEMANTIC FEATURES OF WORDS RELATED TO THE "KHINA YAKHDI"
CEREMONY IN TURKISH LANGUAGES

Musayeva İ.İ.

Key words: *Turkey, lexica, semantic, henna, ceremony*

The wedding ceremony is designed to withstand all the changes of history, the emergence and continuation of primitive society, the human race, the management of a small human community under various rules and, finally, the establishment of a family that plays an important role in the history, ethnic, social and cultural life observed by customs. As we examine the custom of henna, one of the indicators of material culture, we see that the henna plant is used for various purposes in the everyday life of ancient peoples in terms of its geography and history. "Henna" is a symbol of joy, happiness, hardship and mourning, plays an important role in the life of the Turkish people as a socio-cultural and religious element, regardless of the reason for using it. In the article, along with various reasons for the application of "henna", the origin of the word as a lexical unit, lexical-semantic features, the place of its development in the Turkish language is studied and also its structural and functional aspects are clarified.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	28.10.2020
	Son variant	04.12.2020